

М.Е. Мамышева
Ш.Б. Сейітова

Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан
*Байланыс үшін автор: moldir_77777@mail.ru

Тарбағатай топонимдеріндегі атаулар семантикасы

Аңдатпа. Мақалада Шығыс Қазақстан облысына қарасты Тарбағатай ауданында кездесетін тарихи топонимдер қарастырылады. Қазақ топонимдік фольклор үлгілерінің ішінде Тарбағатай өңіріне қатысты аңыз-эпсаналар зерттеу нысанына алынып, олардағы жер атауларының мән-мағынасы, тарихи-танымдық бастаулары талданады. ХҮІІІ–ХІХ ғасырларда жазылған саяхатшылар еңбектеріндегі жер-су атауларына қатысты мысалдар дәйектемелер ретінде назарға алынады. Тарбағатай ауданының аумағында орналасқан елді мекендердің атауларының қойылуы топонимдік миф, аңыз, эпсана түрінде айтылып, ел жадында сақталып келгендігі мысалға келтіріліп, талдаулар жасалады. ХҮІІІ ғасырдағы Ресей зерттеушілерінің еңбектеріндегі Алтай мен Тарбағатай, Зайсан туралы қағаз бетіне түскен алғашқы деректерден мысалдар келтіріледі. Топонимдік аңыз, эпсаналарға жататын Асан қайғының жер туралы айтқан сұңдықтары, Толағай туралы аңыздарындағы ақпараттық-деректік мәліметтер жинақталады. Жүз томдық «Бабалар сөзі» жинағының топонимдік аңыздарға арналған томдарына кірген мәтіндер мысалға алынады. Ел аузындағы Толағай туралы аңыз нұсқалары салыстырылды, шығу тегі түсіндіріледі. Тарбағатай топонимдік аңыздарының ішінде көп ұшырасатын Арғанаты атауына қатысты аңыздар жүйеленді. «Арғанаты» атауын зерттеу барысында М.Қашғари сөздігі, академик Ә.Қайдар мен ғалым А.Әбдрахманов, Т.Жанұзақтың талдаулары негізге алынды.

Кілт сөздер: топоним, фольклор, миф, аңыз, эпсана, этимология, ілкі баба.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-95-102>

Кіріспе

Шығыс Қазақстан облысына қарасты Тарбағатай ауданы тарихи топонимдерге өте бай өңір екені белгілі. Топонимдердің көптігі Қазақстанның басқа да өңірлеріне қатысты. Қазақ топонимдері туралы айтылатын ауызша баяндар көне күндерден бүгінге дейін ел жадында сақталып келеді. Топонимдік фольклор үлгілерінің ішінде Тарбағатай өңіріне қатысты аңыз-эпсаналар да көптеп ұшырасады. Тарихы тым көне дәуірлерден бастау алатын Тарбағатай туралы фольклорлық туындылар-

дың жиһангездердің, зерттеушілердің назарларына іліккені ХҮІІІ–ХІХ ғасырларға тиесілі.

Тарбағатай ауданының аумағында орналасқан елді мекендердің атауларының қойылуы топонимдік миф, аңыз яки эпсана түрінде айтылып, ел жадында сақталған. Өзен-су атаулары, үлкенді-кішілі тау, сай, шоқы, т.б. атаулар туралы аңыз-эпсаналар өте көп. Солардың ішінде ең көп таралған Тарбағатай, Арғанаты, Толағай топонимдерін көне дәуірлерге жатқызуға болады.

Алтай мен Тарбағатай, Зайсан туралы қағаз бетіне түскен алғашқы деректер ХҮІІІ ға-

сырдағы Ресейлік зерттеушілер еңбектерінен кездеседі. Алаш көсемдерінің бірі Ахмет Байтұрсынұлы «Атақты Сібір ұлы қарт Потанин» деп жыр арнаған орыс ғалымы Г.Потаниннің жолжазбаларында да Қазақстанның шығыс бөлігіндегі осы мекендер туралы мәліметтер көптеп ұшырасады [1, 195-255]. Сондай-ақ Тарбағатай аумағындағы көне дәуір ескерткіштері туралы Орыс Географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімі Семей бөлімшесі жазбаларында біраз ақпараттар келтірілген. Патшалық Ресей кезеңінде В.Никитин [2, 511], А.В.Адрианов [3, 77-79] сияқты авторлар өз жазбаларында Семей өңірінің көне ескерткіштері, олардың атаулары туралы мәліметтер береді. Қазіргі тіл білімінің ономастика саласында ел мен жер атауларын зерделеген еңбектер бірсыпыра.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Тақырыпты қарастыруда топонимдік атаулар, олар туралы аңыздар қнысанға алынып, талдау, жинақтау, түсіндіру әдістеріне сүйене отырып, нақты ғылыми тұжырымдарға қол жеткізу мақсат етілді. Топонимдердің семантикасын талдауда структуралық әдіс ұстанымы негізге алынды.

Талқылау

Тарбағатай өңірінде елді мекен, шоқы, төбе, су, т.б. нысандар атаулары туралы аңыз әңгімелер қоры мол. Тарихы тым көне дәуірлерден бастау алатын бұл аймақ қаншама дәуірлерді, ұлы жорықтарды, шапқыншылықты, заманның алмағайып кезеңдерін басынан кешті.

Г.Потанин Тарбағатайдың шығысына сапарында жазылған жазбасында Тарбағатайдағы Сарышоқы, Қожыр, Жаман Арғанаты, Жақсы Арғанаты, Маңырақ, Терісайрық, Қызылшоқы, Қарашоқы, Китіңқара, Ласты, Қотанащы, Қандысу, т.б. мекендер аталып, олардың сипаттамалары беріледі.

«От выступа гранита на Коджуре Тарбағатай разделяется на две ветви – южную цен-

тральную и северную побочную, которая в разных местах носит следующие названия, начиная с запада: Кызыл-чоку, Кара-чоку и Киттын-гара, эти ветви образуют продольную долину в которой теперь р. Терс-айрык» [1, 214-215].

Осылайша Тарбағатай өңірінің табиғатын, өзіндік ерекшелігін сипаттай келе елді мекен атауларын, жер атауларын келтіріп өтеді. Бұл аталған жерлер күні бүгінге дейін қыстау, жайлау ретінде таныс.

Тарбағатай атауының шығуы туралы айтылатын пікірлердің көпшілігі бұл атау моңғол тіліндегі «суырлы тау» деген мағынаны беретінін алға тартады. Суырлы тау туралы баяндар Тарабағатай туралы аңыздың бір нұсқасы. Осы бір тарихы тереңге тамыр тартатын өлкенің көне дәуірдегі тұрғыны Тарғытай болған екен. Әйгілі грек тарихшысы Геродоттың «Тарих» атты тоғыз кітаптан тұратын еңбегінің төртінші томында көшпенділердің мекені болған ұлы дала туралы айта келіп:

«Бұған дейін жан мекендемеген бұл елдің тұңғыш тұрғыны Тарғытай деген кісі болыпты» – депжазған екен. Осы көне жазбаға сүйене отырып, кейбір зерттеушілер Тарбағатай атауын ілкібаба бейнесіндегі Тарғытай есімімен байланыстырады.

Қазақ топонимдік аңыздарының бір нұсқасы былай дейді:

«Ертеде осы тауды қазақ жерін жаулап алған қалмақтар мекен етіпті. Бірақ түнделікте бұл жер дамылдауға, қоныс қылуға өте жайсыз екен. Қаптаған суыр түні бойы ащы дауыстарымен шаңқылдап маза берменгі. Қалмақтар суырды «тарбыға», ал тауды «тай» деп атайды екен. Сонан осы биікті «Суырлытау» яғни «Тарбағатай» деп атап кетеді. Таудың осы атауы күні бүгінге дейін сол қалпында сақталған» [4,241].

Тарбағатай атауы, кейбір зерттеушілердің айтуы бойынша, көне қытай деректерінде «Таргун», «Таргут» атауларымен кездеседі.

«Қазір біз жазып жүрген «Тарбағатай» бұрынғы «Тарғыбатайдың» соңғы орысшаланып өзгерген түрі. Тарихшылар Н.Аристов пен Қ.Халидтің «тарбаға» дегенді «суыр» сөзінен шығаруы еш қисынға келмейді. Моңғол

тілі ешқашан үстем тілге ие болмаған және бұл өңірде моңғолдар өмір сүрмеген» деп жазады өнертанушы Ж.Берстен [5,10]. Сөйтіп ілкібаба Тарғытай есіміне байланыстыратын тұжырымға қолдау білдіреді.

Аңыз кейіпкеріне айналған Асан қайғы бабамыз Желмаясын мініп, жер шалып, Жерұйықты іздегенде осы өлкеге де келген екен дейді. Сауыр тауына шығып, төмендегі жазыққа көз салып тұрып: «Айналасын тау қоршаған мына жазықтың үш есігі бар екен, төртіншісі болғанда жердің жұмағы болғандай екен» депті-мыс. Сауыр, Сайқан, Маңырақ, Тарбағатай таулары орналасқан елді мекеннің әрқайсысына қатысты айтылатын аңыз-әпсаналардың бірсыпырасы тарихи оқиғалармен байланысты болып келеді.

Тарбағатай ауданы аумағындағы барынша танымал фольклор үлгілері Арғанаты жотасы мен Толағай тауына қатысты. Толағай туралы аңыз Қазақстанның біраз өңірлерінде кездеседі. Жалпы, Шығыс Қазақстанда Толағай атымен аталатын екі нысан бар. Біреуі – Тарбағатай ауданы Ақжар ауылына жақын, екіншісі – Көкпекті ауылының аумағында орналасқан.

Толағай туралы Қазақстан ұлттық энциклопедиясында «Ақмола облысы Ақкөл ауданында орналасқан шоқы» деген мәлімет беріледі [6, 422]. Екінші келтірілген мәліметте «Толағай – халық аңызы. Шығыс Қазақстан облысы Тарбағатай ауданындағы тау атауына байланысты туындаған бұл аңызда Саржан деген аңшының ұлы Толағайдың ертегі желісіндегідей сағат санап өсуі, төрт жасында нағыз батырға айналып, жетіге келгенде белдесуге шақ келер адам таппауы, еліне жұт келгенде ешқашан құрғақшылықты көрмеген Тарбағатайды тауып, оны арқасына салып кері қайтқаны...» деп, ары қарай аңыз желісі бойынша туған жерге тауды жеткізіп, өзінің мерт болған баяны келтіріледі [6, 422].

Жүз томдық «Бабалар сөзінің» топонимдік аңыздарға арналған сексенінші томында Толағай туралы аңыздың екі нұсқасы берілген.

Бірінші нұсқасы: *Бұрынғы өткен заманда апайтөс Арқаның бел ортасында бір қауымдық*

жұрт өмір сүріпті. Жағалары жайлауда, жандары рахатта тамаша гұмыр кеішкен. Шұрайлы жерден қоныс алған малға да, жанға да бай өлкенің тұрғындарында: «Бізде барлығы да бар. Бірақ сол мал-жанды қорғайтын батырымыз болса екен»,—деген бір ғана армандары болыпты. Күндердің күнінде бір отбасында алтын айдарлы алып бала дүниеге келіп, ел-жұрты болып үлкен той жасайды. Сол нәресте жыл санап емес, күн санап ержете бастайды. Туған-туысқандары да көркейіп келе жатқан баланы өз атымен атамай көз тимесін деп, Толағай дейтін болыпты. Сөйтіп баланың аты Толағай ата-нып кетеді. Күндердің бір күнінде жер қуаңшылық тартып, жаңбыр болмай, ел күйзеліске ұшырайды. Халықтың басына түскен ауыртпалық Толағайды да қатты мазалапты. Сонан бері Толағай Дана деген қарт ақсақалға барып, ақыл сұрапты. Сонда қарт айтқан екен:

– Қарағым Толағай, біздің жеріміз жазық, бұлт үйіріліп тоқтайтын тауы жоқ. Жаңбырдың болмауы сол себептен, – дейді. Толағай айтқан екен:

– Ата, сіз рұқсат етсеңіз, мен барып бір жерден тауды арқалап алып келсем болмай ма? – дейді. Сонда қарт айтқан екен:

– Шырағым Толағай, елді ойлап егіліп тұрсың-ау! Тау арқалап әкелу оңай болмас, дегенмен ондай талабың болса, оң-түстік өлкеде Алатау деп аталатын алып таулардың ақсақалы бар, рұқсатты сонан сұрарсың, –деп батасын береді. Сөйтіп, тауды арқалап әкелуге сайланған Толағай сапарға шығыпты. Арада ай өтеді, жыл өтеді. Бір күндері Ақ басты Алатауға жетіп, «Ассалау-магалайкум» деп сәлем беріпті, өзінің талап-тілегін айтыпты. Маңғаз Алатау талапты ерге зор қошемет көрсетіп, етегінде орналасқан бала тауды Толағайға арқалатып қоя береді. Алғашқыда аяғын ширақ басқанымен иығына түскен салмақ еңсесін езіп, бірте-бірте әлсірете бастайды. Арада көп уақыттар өтеді. Арқасында тау, әлсіреген, қансыраған Толағай елінің шетіне іліге бере тізесі бүгіліп, құлап түседі де ұйқыға кетеді. Арқасындағы тау болса батыр жігітінің үстінен басып қалыпты. Сонан сол Толағай күні бүгінге дейін тау астында ұйықтап жатыр дейді. Ал жаңағы Бала тауды ел «Толағай» деп атап кетіпті» [4, 249].

Бұл аңыз Тарбағатай ауданы Ақжар ауылының маңында орналасқан Толағай тауы туралы. Алатауға барып, сол таудың оқшау тұрған біреуін арқалап елге жеткен батыр баланың ерен ерлігін баян қылатын бұл аңыз Ә.Тәжібаевтің «Толағай туралы аңыз» дастанына арқау болған.

Толағай туралы аңыздың тағы бір нұсқасында Толағай тау деп көрсетіледі.

Екінші нұсқасы: *«Бұрынғы заманда бір үлкен алып бар екен. Бұл алыптың екі баласы болыпты. Кіші баласы Ертістің суына шомылып жүріп суға кетіпті. Алып үлкен баласымен қанша дамыл таппай қиналып іздесе де, баласының сүйегін таба алмапты. Сонда Алып Ертісті бөгеуге ойлап, баласын ертіп алып Тарбағатай тауларына келіпті. Бұл тауларда бұлар Толағайды иығына көтеріп өздерінің ойлағанын орнына келтіруге Ертіске қарай жүріпті. Жол үстінде бұлар Қалба тауының етегіндегі өздерінің үйлеріне қонуға тоқтапты. Әкесі баласына айтыпты: «Бүгін сен жалғыз жат. Қатыныңмен жолықпа», – деп. Баласы әкесінің өсиетін тыңдамаған себептен таңертең әкесіне қолғабыс қыла алмай Толағайды Ертіске шейін апара алмапты. Әкесі қайғыланып Толағайды Қалба тауларында тастап кетіпті» [4, 249].*

Бұл нұсқада айтылатын Толағай тауы қазіргі Самар ауданына қарасты Көкпекті елді мекеніне жақын орналасқан.

Толағай сөзінің этимологиясы туралы түрлі пікірлер айтылған. Монғол тілінде «толгой» – бас сөзінен метафора тәсілімен жасалған ороним екені дәлелденген [7,1463]. Бірсыпыра сөздіктерде бұл термин «таудың басы» деген мағынада қолданылатындығы көрсетіледі [8,555]. Тілші ғалым Б.Бияров «Толағай тауы тек жұмыр, домалақ, ақ тастардан тұратын тауларға ғана тән болып келеді. Жұмыр, домалақ, ақ тастарды адамның бас сүйегіне ұқсатудан туған ороним екені даусыз» дейді [9,63].

Тарбағатай топонимдік аңыздарының ішінде көп ұшырасатыны – Арғанаты туралы аңыздар. Жалпы, Арғанаты атымен аталатын тау қазақ даласында үшеу. Біреуі – Балқаш-Алакөл маңындағы ұсақ шоқылы тау; еіншісі – Ұлытаудағы Үлкен Арғанаты және кіші

Арғанаты деп аталатын қос тау; үшіншісі – қазіргі Тарбағатай ауданы Құйған ауылының батысына қарай орналасқан, Шет Ласты өзенінен шығыстан батысқа қарай созыла жатқан тау сілемдері. Бұл Арғанаты жақсы Арғанаты және Жаман Арғанаты деп аталады. Жергілікті тұрғындар Басқы Арғанаты, Ортаңғы Арғанаты, аяққы Арғанаты деп те атайды. Әйгілі ақын, композитор-әнші Естай Беркімбайұлының: «Ертістің арғы жағы Арғанаты», Әрімжан Жанұзақұлының «Жерім бар аталатын Арғанаты» деп жырға қосқандары осы Жақсы және Жаман Арғанаты таулары. Бір қызығы – осы жақсы Арғанаты атауымен аталатын тау сілемі Орталық Қазақстан территориясында орналасқан Ұлытауда да бар. «Орталық Қазақстанның жер-су аттары» атты кітапта «Арғанаты (Ұлытау жүйелеріндегі таулы шоқылардың аты)... Күйтіңқара (Тарбағатайдағы бір шоқының аты)», т.б. бірсыпыра атауларды Алтай дәуіріндегі топонимдерге жатқызады [10, 78]. Бұл кітапта, сондай-ақ, Г.Потанин жолжазбасында айтылатын Китіңқара атауы туралы да тілдік түсініктеме берілген. Онда Китіңқара – Күйтіңқара делініп, былайша сипатталады: «Күйтіңқара – Тарбағатайдағы шоқының, Жоңғар Алатауының оңтүстік беткейіндегі бір таудың аты. Атау екі компоненттен жасалған: монғолша: хуйтэн – суық+түркі-монғол тілдерінде қара/хара– «тау» [24, 79]. «Қара» сөзінің түп-төркіні тым ертеде, көне замандарда жатқанын, таулар «қара» деп аталғанын ескерте отырып, «бұл ороним Суықбел, Салқынбел типінде жасалған атау» деп тұжырымдайды [10, 80].

Зерттеу нәтижесі

М.Қашғари сөздігіне сүйенсек, Арғанаты тау сілемінің атауы «арғу» және «қанат» деген сөздің бірігуінен шыққан [11, 157 б.]. «Арғу» сөзі екі таудың арасы деген мағына береді. Кейбір ғалымдар монғолдың «аргаль» – арқар деген сөзінен шығып, «аргалинты» – арқарлы мағынасын береді деген тұжырым жасайды [12, 755].

Академик ғалым Ә.Қайдар талдауына сүйенсек: «Арғанаты атауының бірінші сыңарын-

дағы *арған* (*арқан, арга*) сөзі «тау қыраттары, сілемі, тізбегі» деген мағыналы сөз болса, ал екінші құрамындағы *-ат* қосымшасы – көне түркі дәуіріне тән көптік жалғау көрсеткіші. Ал атау соңындағы *-ы* кейінгі кездерде қосылған қосымша. Демек, Арғанаты – «бір-бірімен жалғасқан тау тізбектері, қырат-жоталар, тау сілемдері» деген мағынаға жуық» [13, 168].

Ал, А.Әбдрахмановтың бұл атауды талдауына назар салсақ, ол былай дейді: «Қазақстандағы Тарбағатай, Ұлытау жүйелеріндегі және Талдықорған облысындағы таулы шоқылардың аты. Атаудың түбірі *арғана* сөзі көне алтай заманындағы «*арқар*», «*тау ешкі*» ұғымын білдіріп, кейін монғол тілінде арғал, ал түркі тілдеріне арқар түріне көшсе керек. Ал *-ты* жұрнағы осы заттың бар екенін білдіретін туынды сын есім жасайтын жұрнақ» [14, 39].

Ғалым Т.Жанұзақ былайша тұжырымдайды: «Бұл тым көне атау, оның бірінші сыңары көне орал-алтай, түркі-монғол тілдеріне тән *ар* «өзен» болса, екінші сыңарындағы *ған* да сол көне тіл бірлестігіне тән хан//кан//кен «өзен», «су» сөзінің тіліміздегі фонетикалық нұсқасы екені даусыз. Ал ол атаудың үшінші сыңарындағы *-ат* сол тілдердің көне көптік жалғау көрсеткіші, ал сөз соңындағы жуан дауысты *-ы* қазақ тіліне тән тәуелдік жалғауының көрсеткіші. Демек, Арғанаты «өзен-өзен, көп өзендер, сулар» дегенді білдірсе керек. Соған қарағанда Арғанаты тауының сай-салаларында ерте замандарда бірнеше өзен аққаны байқалады» [15, 41].

Арғанаты атауы туралы бұл түсініктемелер аталған таудың сипатына, орналасуына қарай қисынды. Ә.Қайдар түсіндіруіндегі таулар тізбегі немесе тау сілемдері, қырат-жоталар түгелімен Арғанаты тауының болмысын танытады. Ал, А.Әбдрахмановтың түсіндіруі бұл тауды жайлаған арқарға қатысты делініп, ол да шындыққа жақын келеді. Т.Жанұзақов талдауы да бұл атаудың мағынасын қисынды түрде түсіндіруге негізделген. Бұдан шығаратын біздің қорытындымыз – атаудың тым көне дәуірге тән екендігі, уақыт өткен сайын көмескіленуі.

Тарбағатай ауданының территориясында орналасқан Арғанаты тауы туралы аңызда жылқысын қыстан қоңды шығаруды ойлаған бір бай қатар созылып жатқан екі тау сілеміне екі жылқыны қалдырып кетеді. Көктем шыға келіп қараса, бір тау сілеміндегі жылқы қоңданып, күйлі шығыпты да, екінші тау сілеміндегі жылқы арық, көтерем болып шыққан екен. Содан бері жылқы күйлі шыққан сілемін «Жақсы Арғанаты», көтерем болып шыққан сілемін «Жаман Арғанаты» деп атап кетіпті деседі. Арғанаты – арыған ат деген сөзден шыққан делінеді.

Таудың Арғанаты атауының қойылуы туралы ел аузындағы аңыздардың бірінде арқары көп болғандықтан «Арқарлы тау» деп аталғаны айтылады.

Жақсы Арғанаты – Тарбағатай тау сілемдерінің солтүстік батыс бөлігінде, Жалаңаш және Тымырсық өзендерінің арасында орналасқан тау. Ал осы таумен аттас Ұлытаудағы жақсы Арғанаты туралы айтсақ, мына мәліметті келтіруге болады: «Арғанаты (Жақсы Арғанаты) таулары Ұлытау тауынан солтүстікке қарай 50 км жерде орналасқан кішірек аласа таулы сілем... Кейбір ғалымдар таудың аты қазақ тайпаларының ең ірісі – арғын (атау арғын және ата екі сөздің қысқартылуынан, яғни «арғындар атасы» дегеннен пайда болған деген теория бар) атауымен байланысты деп есептейді. Кейбіреулер осы тауларды (бәлкім, жергілікті шыңдардың бірі болар) арғындар қандай бір мистикалық аңыздағы арғы аталары ретінде қабылдауы мүмкін деп айтады» [16, 73].

Тағы бір дерек: Ұлытаудың солтүстік қанатының жалғасы Арғанаты (арқа + қанаты) деп аталады да, сөздің тура мағынасында «солтүстік қанат», яғни Ұлытаудың солтүстік жалғасы деген ұғымды білдіреді. Өз кезегінде Арғанаты таулары екіге бөлінеді. Оның оңтүстік бөлігі Жақсы Арғанаты (шуақты оңтүстік) және солтүстік Жаман Арғанаты деп аталады (қолайсыз беті)» [17, 504].

Археолог ғалымдар Тарбағатай ауданы Құйған ауылының солтүстік батысында орналасқан Арғанаты тау сілемдерінің Жаман Арғанаты атанған саласына жасалған барлау-

лар нәтижесінде екі қорымды анықтаған. Бұл қорымдар маңында ежелгі қоныстар болғаны анықталып, зерттеулер жүргізілуде. Он екі қорғандардан тұратын көне ескерткіш ерте темір дәуіріне тән екені анықталған.

Арғанаты, Толағай атауларының қазақ даласында көп кездесуі және қазіргі қолданыстағы сөздер емес екендігі ғалымдар айтқандай, бұл атаулардың тым көне дәуірлерге тән атау екенін аңғартады.

Құндылығы

Зерттеу нәтижелерін қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша білім алушыларға дәріске қосымша ретінде және топонимге қатысты зерттеулерде пайдалануға болады.

Қорытынды

Тарбағатай – тарихы тым көне дәуірлерден бастау алатын тау екені, оған сақ-ғұн дәуірінен жеткен көмбелер дәлел болатыны ғылыми зерттеулерде көп айтылып келеді. Біз мысалға алған топонимдер сол көне дәуірлерге тән екенін бағамдауға болады. Ілкібаба бейнесіндегі Тарғытай, қытай жазбаларындағы деректер, тау көтерген Толағай туралы аңыз, Арғанаты атауының шығуына қатысты баяндардың әрқилылығы осыған меззейді. Ел мен жерге қатысты топонимдік аңыздар қатарында Тарбағатай, Толағай, Арғанаты атаулары туралы әңгімелер мифтік, көнелік белгілері басым фольклорлық топоним үлгілеріне жатады.

Әдебиеттер тізімі

1. Поездка по восточному Тарбагатаю летом 1864 г. Карла Струве и Григория Потанина. Избранные сочинения в трех томах. Т. 1. - Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2005. – 550 с.
2. Никитин В. Краткое описание памятников древности Семипалатинской области // Известия Археологической комиссии. Вып. 2. СПб, 1902.
3. Адрианов А.В. К археологии Западного Алтая // Известия археологической комиссии. Вып. 62. - СПб, 1916.
4. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.80: Топонимдік аңыздар. Астана: «Фолиант», 2011. – 416 б.
5. Тарихқа толы Тарбағатай – IV. / Құраст: Е.Қ. Оралбай. - Алматы: «Мерей» баспасы, 2019. – 274 б.
6. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 8 том. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» бас редакциясы, 2006. – 704 б.
7. Базылхан Б. Монгол-казах толь (Монғолша-қазақша сөздік). Улаанбаатар-Өлгий, 1984. – 885 б.
8. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. - Москва: Мысль, 1984. – 653с.
9. Бияров Б. Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері. - Астана: Ш.Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2013. – 432 б.
10. Әбдірахманов А. Орталық Қазақстан топонимдерінің стратиграфиясы бойынша этимологиялық зерттеулер (лексикалық қабаттар) // Кітапта: Орталық Қазақстанның жер-су аттары. - Алматы: «Ғылым», 1989. – 256 б.
11. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 томдық. - Алматы: ХАНТ, 1997. – 528 б.
12. Жеріңнің аты – Еліңнің хаты. Энциклопедиялық анықтамалық. -Алматы: «АрунаLtd» ЖШС, 2006. – 808 б.
13. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері. - Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. – 256 б.
14. Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. - Павлодар: С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 238 б.
15. Жанұзақов Т. Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры. - Алматы: «Дайк Пресс», 2007. – 532 б.
16. Шуптар В.В. Ұлытау: туристік жол көрсеткіші. - Қарағанды: «Авалон» тарихи-географиялық қоғамы, 2016. – 100 б.

17. Алтайдан Каспийге дейін. Қазақстанның табиғи, тарихи және мәдени ескерткіштері мен көрнекті орындарының атласы. 3 томдық. Том 1. -Алматы: «Көшпенділердің мәдени мұрасы проблемалары жөніндегі қазақ ғылыми зерттеу институты», 2011. – 584 б.

References

1. Poyezdka po vostochnomu Tarbagatayu letom 1864 g. Karla Struve i Grigoriya Potanina. Izbrannyye sochineniya v trekh tomakh [A trip to eastern Tarbagatai in the summer of 1864 by Karl Struve and Grigory Potanin. Selected works in three volumes] (NPF «ЕКО», Pavlodar, 2005, 550 p.).
2. Nikitin V. Kratkoe opisaniye pamyatnikov drevnosti Semipalatinskoy oblasti [A brief description of the ancient monuments of Semipalatinsk region], Izvestiya Arkheologicheskoy komissii [News of the Archaeological Commission], Is. 2. (Saint-Petersburg, 1902).
3. Adrianov A.V. K arkheologii Zapadnogo Altaya [Towards the Archaeology of the Western Altai], Izvestiya Arkheologicheskoy komissii [News of the Archaeological Commission]. Is. 62 (Saint-Petersburg, 1916).
4. Babalar sozi: Juztomduk. Toponimdik anyzdar [Instructions of the ancestors. Toponymic legends]. Vol.80 ("Foliant", Astana, 2011, 416 p.).
5. Tarikhka toly Tarbagatay - IV [Tarbagatai full of history – IV]. Comp: E.K. Oralbay («Meray, Almaty, 2019, 274 p.).
6. Kazakstan. Ultyk jenciklopedija [Kazakhstan. National Encyclopedia]. Vol. 8 (The main editorial office of the Kazakh Encyclopedia, Almaty, 2006, 704 p.).
7. Bazyllan B. Mongol-kazakh tol [Mongolian-Kazakh dictionary]. (Wlaanbaatar-Olgıy, 1984, 885 p.).
8. Murzayev E.M. Slovar' narodnykh geograficheskikh terminov [Dictionary of Folk Geographical Terms] (Mysl', Moscow, 1984, 653 p.).
9. Biyarov B. Kazakh toponimderinin tiptik ulgileri [Typical examples of Kazakh toponyms] [Sh. Shayakhmetov Language Development Center Astana, 2013, 432 p.].
10. Abdyrakhmanov A. Ortalyk Kazakhstan toponimderinin stratigrafiyasy boiynsha etimologiyalik zertteuler (leksikalyk kabattar) [Etymological studies on the stratigraphy of toponyms of central Kazakhstan (lexical layers)], Ortalyk Kazakhstannyn jer-su attary [Names of toponyms of Central Kazakhstan] («Gilim», Almaty, 1989, 256 p.).
11. Kashkari M. Turik tilinin sozdigi (Diwani lugat-it-turik) [Dictionary of the Turkish language (Diwani lugat-it-Turkish)]. 3 volumes (XANT, Almaty, 1997, 528 p.).
12. Zherinnin aty – Elinniñ haty. Jenciklopedijalyk anyktamalyk [The name of your land is the letter of your country. Encyclopedic reference] («ArunaLtd», Almaty, 2006, 808 p.).
13. Kaidar A. Gylymdagy gumir. Kazakh tili etimologiyasinin gilimi-teoriyalik negizderi [Life in science. Scientific and theoretical foundations of the etymology of the Kazakh language] («Sardar», Almaty, 2014, 256 p.).
14. Abdyrakhmanov A. Toponimika jane etimologiya [Toponymy and etymology] (S. Toraihyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 2010, 238 p.).
15. Zhanuzakov T. Kazakh onomastikasy. Ataular syry Kazakh onomastics. Secrets of naming («Dayk Press», Almaty, 2007, 532 p.).
16. Shuptar V.V. Ulytau: turistik jol korsetkishi [Ulytau. Tourist road indicators] (Historical and Geographical Society "Avalon", Karagandy, 2016, 100 p.).
17. Altaydan Kaspiyge deyin. Kazakhstannin tabigi, tarixi zhane madeni eskertkishteri men kornekti oryndarynyn atlası [From Altai to the Caspian Sea. Atlas of natural, historical and cultural monuments and outstanding localities of Kazakhstan]. 3 volumes. Vol. 1. (Kazakh Research Institute on the Problems of Cultural Heritage of Nomads, Almaty, 2011, 584 p.).

M.E. Mamysheva, S.B. Seitova

Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan

Semantics of Tarbagatai toponyms

Abstract. The article considers the historical toponyms in the Tarbagatai district of the East Kazakhstan region. The legends of the Tarbagatai region in the Kazakh toponymic folklore are studied, and the meanings,

historical and cognitive origins of toponyms are analyzed. The toponyms in the works of travelers of the XVIII-XIX centuries are considered. The settlement names on the territory of the Tarbagatai region have the form of toponymic myths and legends preserved in the memory of the people. The examples are given from the first paper documents about Altai, Tarbagatai and Zaisan in the Russian researchers' works of the XVIII century. The information and data in the toponymic legends of Asan kaigy and legends about Tolagay have been collected. The texts about toponymic legends included in the 100-volume collection "Babalar sozi" (Words of the Ancestors). The folk versions of the legend about Tolagay are compared and the origin is explained. The most common legends associated with the place name "Arganaty" among the toponymic legends of Tarbagatai have been systematized. The study of the toponym "Arganaty" is based on M. Kashgari's dictionary, and the analysis of academician A. Kaidar, scientists A. Abdrakhmanov and T. Zhanuzak.

Keywords: toponym, folklore, myth, legend, etymology, ancestors.

М.Е. Мамышева, Ш.Б. Сейтова

Alikhan Bokeikhan University, Kazakhstan, Semey

Семантика топонимов Тарбагатая

Аннотация. В статье рассматриваются исторические топонимы Тарбагатайского района Восточной Казахстана. В качестве объекта исследования выступают такие образцы казахского топонимического фольклора, как легенды, связанные с районом Тарбагатая, анализируются смысл и когнитивно-исторические истоки названий мест данного региона. Материалом послужили наименования местностей и водных объектов, встречающиеся в трудах путешественников XVIII-XIX веков. Произведен анализ примеров того, как сохранившиеся в памяти народа топонимические легенды и мифы закрепились в виде названий населенных пунктов Тарбагатайского района. Приводятся топонимико-этнографические сведения об Алтае, Тарбагатае и Зайсане из трудов российских исследователей XVIII века, впервые зафиксированные в письменных источниках. Собраны справочно-этимологические сведения из легенд о Толагае, размышлений о земле Асана Кайгы, которые относятся к жанру топонимических легенд. В качестве примеров взяты тексты из разделов 100-томного сборника «Бабалар сөзі» («Слова предков»), посвященных топонимическим легендам. Сравняются версии сохранившейся в устах народа легенды о Толагае, разъясняется история ее появления. Систематизированы легенды, связанные с названием Арганаты, часто встречающимся в топонимических легендах Тарбагатая. В процессе исследования этимологии названия «Арганаты» были использованы словарь М.Кашгари, труды А.Кайдара, А.Абдрахманова, Т.Жанузака.

Ключевые слова: топоним, фольклор, миф, легенда, этимология, первоисточник.

Авторлар туралы мәлімет:

Мамышева М.Е. – Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.

Сейтова Ш.Б. – филология ғылымдарының докторы, Alikhan Bokeikhan University, Мәңгілік ел көш., 11, Семей, Қазақстан,

Mamyshева M.E. – Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.

Seitova S.B. – Doctor of philology, professor, Mangilik el st. 11, Semey, Kazakhstan.